https://doi.org/10.54809/jkss.viSpecial.110

گۆڤاری کوردستانیی بۆ لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی

Copyright © Open access article with CC BY-NC-ND 4.0

ئاخۆ هونەری کوردیی دەتوانێ چیمان لەبارەی ئەنفالەوە پێ بڵێ؟

نەبەز صمد احمد

بەشی شێوەکاریی، کۆلێژی هونەرەجوانەکان، زانکۆی سلێمانی.

nabaz.ahmed@univsul.edu.iq

پوختە:

ئامانجی کرۆکی جینۆساید، قڕکردن و لەناوبردنی تەواوەتیی گروپێکی دیاریکراوە، هەتاکو هیچ کەسێک نەبێت چیرۆکی مەرگ و لەناوبردنیان بگێڕێتەوە، بۆ ئەوەی بەتەواویی ناو و یادەوەرییان لەسەر زەوی بسڕێتەوە. بەڵام یەکێک لە لایەنە گرنگەکانی یادکردنەوە و بەزیندوویی هێشتنەوەی قوربانییەکان؛ گێڕانەوەی چیرۆکەکانیانە لە ڕێگەی هونەرەوە. ئەگەر لە سەردەمەکانی تردا، هونەر جوانی بئافرێنێ و چێژ بە مرۆڤ ببەخشێت، ئایا لە سەردەمی تاریکییدا واتا لە سەردەمی کۆڕەو، بێماڵیی، جەنگ و جینۆسایددا چ ڕۆڵ و کارایییەکی هەیە؟ هونەر دەتوانێت چیی بکات، کاتێک ترسناکیی جەنگ و جینۆساید دێنە گۆ؟ ئاخۆ هونەری کوردیی دەتوانێ چیی لەبارەی ئەنفالەوە بڵێ؟ ئاخۆ هونەری کوردیی توانیویەتی یادەوەرییەکی نەتەوەیی و کۆیەکیی (collective memory) بۆ ئەنفال دروستبکات؟ ئامانجی ئەم توێژینەوەیە دەرخستنی ڕۆڵی هونەرە لە سەردەمی تاریکیی جەنگ و جینۆسایددا و، ڕۆڵی هونەری کوردیی لە گێڕانەوەی یادەوەریی ئەنفال. لەم توێژینەوەیەدا، مشتومڕی ئەوە دەکەم کە لە لایەکەوە، هونەر دەتوانێ یادەوەریی لەبیرکراو بێداربکاتەوە و یادەوەری کۆیەکیی دروستبکات. چونکە هونەر لە سەردەمی تاریکییدا دەتوانێ جینۆساید، ئەرشیف دۆکیومێنت و تۆماربکات. لەم ڕێگەیەوە راستیی ئەو سەردەمە دەربخات و ڕەخنەی لێبگرێت. کەواتە هونەر دەتوانێت بەرپرسیارێتیی لە ئەستۆبگرێت، بەڵام بەبێ ئەوەی واز لە هونەربوونی خۆی بهێنێت. لە لایەکی دیکەوە، هونەرمەندانی کورد لە ڕێگەی ئیشە هونەرییەکانیانەوە یادی قوربانییانی ئەنفال دەکەنەوە، چیرۆکەکانیان دەگێڕنەوە، ژیانیان دەکەن بە دۆکۆمێنت، ئەزموونەکانیان هەنووکەیی دەکەنەوە، گەشتە بێکۆتایی و نەگەڕانەوە هەتاهەتاییەکەیان بە ڕەنگ و هێڵکاریی دەنەخشێنن. یادەوەریی و ئەزموونی کەسەکیی خۆیان و یادەوەری دەربازبووانی ئەنفال دەگێڕنەوە، بۆ ئەوەی لە یادەوەرییەکی خێزانیی و کەسەکییەوە یادەوەرییەکی کۆیەکیی بهێننەئاراوە. ئەم توێژینەوەیە دابەشکراوە بۆ دوو بەش: یەکەم، پەیوەندی نێوان جینۆساید، هونەر و یادەوەریی. دووەم، ئەنفال لەنێو هونەری کوردییدا. ئەم توێژینەوەیە میتۆدی شیکاریی ڕەخنەیی (critical analysis) بەکاردەهێنێت بۆ هەڵسەنگاندنی پەیوەندی نێوان جینۆساید، هونەر و یادەوەری و ئەنفال لەنێو هونەری کوردیدا. ئیشەکانی دوو هونەرمەندی کورد عوسمان ئەحمەد و ڕێبوار سەعید وەک نموونە وەردەگرێت بۆ شیکاری کاریگەریی ئەنفال لەسەر هونەری کوردیی. چونکە ئەم دوو هونەرمەندە پتر کاریان لەسەر ئەنفال و جینۆسایدی کورد کردووە.

وشە کلیلەکان: یادەوەریی، سەردەمی تاریکیی، هونەر و جینۆساید، ئەنفال.

E-ISSN: 2790525-X
P-ISSN: 27905268

پێشەکیی

ئاخۆ چ پەیوەندییەک لە نێوان هونەر و جینۆسایددا هەیە؟ لە کاتێکدا هونەر بە چێژ و جوانییەوە خەریکە و جینۆساید کوشتن و لەناوبردنی مرۆڤ و جوانییەکانە. سەرەڕای ئەوەی هونەر لە سەردەمەکانی تردا جوانیی بەرهەم دەهێنێت و چێژ بە تەماشاکەر دەگەیەنێت، بەڵام لە سەردەمە تاریکەکاندا، سەردەمی جەنگ و جینۆساید، هونەر دەتوانێ گوزارشت لەو سەردەمە بکات و هەقیقەتی سەردەمەکە بۆ ئێمە دەربخات. چونکە هونەر پەیوەندییەکی راستەوخۆی بە سەردەمەکەی خۆیەوە هەیە و بەرهەمی سەردەمەکەیەتی.

هەرچەندە بەشێک لە فەیلەسوفان و هزرڤانان گوماندەکەن، کە هونەر توانستی بۆ دەربڕین و پیشاندانی جینۆساید هەبێت، لەبەرئەوەی پێیانوایە ئەوەی کە روویداوە لە جینۆسایددا هەرگیز ناتوانرێ بەشێوەیەکی راستەقینە و وەک خۆی لەناو ئیشی هونەرییدا پیشانبدرێتەوە و گوزارشتی لێبکرێت. سەرەڕای ئەمەش زۆر لە فەیلەسوفان و بیرمەندەکان لەسەر ئەوە کۆکن کە هونەر دەسەڵاتی بۆ دەربڕینی ناسۆر، ئازار و کارەساتەکان هەیە.

هونەر لە سەردەمە تاریکەکاندا، سەردەمی جەنگ و جینۆساید، لە لایەکەوە دەتوانێ سەردەمەکە و ئەوەی روویداوە تۆماربکات، دۆکۆمێنت و ئەرشیفی بکات. لە لایەکی ترەوە دەتوانێت رەخنەی بکات. هەروەها هونەر توانستی هەیە لە یادکردنەوەی قوربانییان و گێڕانەوەی بەسەرهاتەکانیان، بۆ ئەوەی لە یادەوەریی گەلدا بەزیندوویی بمێننەوە.

لەم توێژینەوەیەدا، بەشی یەکەم، بە وردیی لە پەیوەندی نێوان هونەر و جینۆساید و یادەوەری کۆڵراوەتەوە؛ چۆن فەیلەسوفەکان بەرگرییان لە توانستی هونەر کردووە بۆ گوزارشتکردن لە جینۆساید و ئەو نەهامەتییانەی بەسەر مرۆڤایەتییدا هاتوون. هەروەها رۆڵی هونەر لە یادکردنەوەی قوربانییەکان. پاشان لە بەشی دووەمدا، لە ئەنفال و هونەری کوردیی کۆڵیوەتەوە، هونەری کوردیی چیمان لەبارەی ئەنفال پێ دەڵێ. هونەرمەندانی کورد چۆن گوزارشتیان لە ئەنفال کردووە، چۆن یادەوەریی کەسێتیی خۆیان و قوربانییەکان بۆ ئێمە دەگێڕنەوە لە رێگەی ئیشە هونەرییەکانیانەوە.

بەشی یەکەم: هونەر و جینۆساید

باسی یەکەم: جینۆساید چییە؟

جینۆساید زاراوەیەکی نوێیە، دوای دووەم جەنگی جیهانیی دەرکەوت. رافائیل لێمکین پارێزەر و یاساناسی جوو، بۆ یەکەم جار ئەو زاراوەی داهێناوە و لەکاتی لێکۆڵینەوە لە تاوانەکانی نازییەکان دژی جووەکانی ئەوروپا بەکاریهێناوە. ڕیشەی زاراوەکە دەگەڕێتەوە بۆ هەردوو وشەی گریکیی گینۆس (Genos) بە واتای (خەڵک؛ گرووپ) و پاشگری ساید (cide)ی لاتینیی بە واتای کوشتن (Lang, ٢٠٠٥; Benhabib, ٢٠٠٩). لێمکین دەیویست پەیماننامەیەکی نێودەوڵەتیی بۆ بەرەنگاربوونەوەی جینۆساید بێتەئاراوە، لەبەرئەوە وەک یاساناسێک بەشێوەیەکی سەرەکیی لە لایەنی یاساییەوە ئیشی لەسەر ئەو تاوانانە کردووە بۆ بەرەنگاربوونەوەی جینۆساید. لە ئەنجامدا، نەتەوە یەکگرتووەکان ‹‹پەیماننامەی بەرەنگاربوونەوە و سزای تاوانی جینۆساید››ی لە ١٢/٩/ ١٩٤٨دا لە پاریس واژۆکرد. لە بەندی دووەمی پەیماننامەکەدا بە گونجاندنی تیۆریی جینۆسایدی لێمکین وەها جینۆساید پێناسەدەکات: ‹‹کرداری پلان بۆدارێژراوی لەناوبردنی بەشێک یان سەرجەمی گروپێکی نەتەوەیی، ئێتنیکیی، نەژادیی یان ئاینییە: ا) کوشتنی

ئەندامانی گرووپەکە؛ ب) بوون بەهۆی زیانگەیاندنی جەستەیی یان مێشکیی بە ئەندامانی گرووپەکە؛ ت) ئازاردانی مەبەستداری دۆخی ژیانی گرووپەکە بەشێوەیەک ببێتە هۆی لەناوبردنی جەستەیی کۆیی یان بەشێکی؛ پ) بەکارهێنانی پێوەری سامناک بۆ نەهێشتنی منداڵبوون لەنێو گرووپەکەدا؛ ج) گواستنەوەی منداڵان بەزۆر لە گرووپەکەوە بۆ یەکێکی تر.›› (UN, ١٩٤٨)

ئاخۆ لێمکین مەبەستی لە زاراوەی ‹‹جینۆساید›› چییە؟ ئایا بەتەواویی مەبەستی پێناسەی پەیماننامەی نەتەوە یەکگرتووەکانە؟ لێمکین، بەسادەیی مەبەستی لە جینۆساید ‹‹کۆمەڵکوژیی-mass murder›› نییە، ئەو جیاوازی لە نێوان کۆمەڵکوژیی و جینۆساید دەکات، بۆ لێمکین کۆمەڵکوژیی تەنیا یەک رووی جینۆسایدە. ئاخر جینۆساید تەنیا تێکشکاندنی خێرای گرووپێک (نەتەوەیی، ئێتنیکیی، نەژادیی یان ئاینیی) نییە، بەڵکو پلانێکی هاوپەیوەندیی فرە کرداره رووەو تێکشکاندنی بناغە سەرەکییەکانی ژیانی گرووپێکی دیاریکراوە (Stone, ٢٠٠٥).

لای لێمکین کۆمەڵکوژیی یەکسان نییە بە جینۆساید، چونکە کۆمەڵکوژیی پاڵنەری تاوانەکە لەخۆناگرێت، بەڵام جینۆساید دوا ئامانجی تاوانەکە لەخۆدەگرێت (Panne, ٢٠١٠) . جینۆساید هێرشێکە بۆ سەر رەهەند و لایەنە جوداکانی ژیانی گرووپێکی دیاریکراو: ١) رووی سیاسیی: داگیرکردن و رووخاندنی دامەزراوەکانی خود-بەڕێوەبەریی. ٢) ووی جڤاکیی: تێکدانی پێکەوەیی جڤاکیی نەتەوەیەک، لابردن و کوشتنی ئەو توخمانەی کە رابەرایەتی هزریی نەتەوەیەک دەکەن. ٣) رووی کولتووریی: قەدەغەکردنی زمان و لەناوبردنی چالاکیی و دامەزراوە کولتوورییەکان. ٤) رووی ئابووریی: قەدەغەکردنی بازرگانیی و داگیرکردنی سەرچاوە سرووشتییەکانی نەتەوەیەک؛ تێکشکاندنی ‹زەنگینیی› نەتەوە. بۆ نموونە، لە جینۆسایدی جووەکاندا، ئەوان پاشەکەوتەکانیان، بازرگانییەکانیان، داهاتەکانیان، مافی خۆراکیان لەدەستدا، هەروەها مووچەکانیان، دانە زێڕەکانیان، جلی ژێرەوەیان، ژنان قژ و بسکیان لەدەستدا. لە ئەنجامدا، ئەوان سەرجەم خاوەندارێتیی و شتە کەسێتییەکانی خۆیان دۆڕاند. ٥) رووی بایۆلۆژیی: سیاسەتی راگواستن و کەمکردنەوەی دانیشتوان؛ لە ئایدیای نازیی بۆ تێکشکاندن و لەناوبردنی پێکهاتەی بایۆلۆژیی جووەکان، مکووڕبوونی بە نازییەکان دەدا کە ئەڵمانیا دەتوانێ بەسەر سەرجەم ئەورووپادا زاڵببێت (Panne, ٢٠١٠). پزیشکەکان بەشدارییان لە جینۆساید کرد، ئەوان جووەکانیان لە تاقیگەکاندا بەکاردەهێنا بۆئەوەی پرۆسەی تێکشکاندن و لەناوبردنی جووەکان بەرفراوانتر بکەن. زمانی جینۆساید بەگشتیی زمانێکە مێتافۆرە بایۆلۆژیی و پزیشکییەکان بەکاردەهێنێ. بۆ نموونە، لە زمانی هیتلەر و نازییەکاندا، جووەکان بریتین لە ‹‹ڤایرۆس›› و ‹‹میکرۆب-هەڵگر››. بۆیە جووەکان وەک هێما و سیمبولی نەخۆشیی ترسناک دەبینرێن، ئەمەش واتای ئەوە دەگەیەنێ، شتێکی ئاسایی و رەوایە کە لەناوببرێن (Lang, ٢٠٠٥). ٦) رووی فیزیکیی: برسییکردن و کۆمەڵکوژیی؛ ٧) رووی ئایینیی: دەستتێوەردان و شێواندنی چالاکییە ئاینییەکان؛ ٨) رووی مۆڕاڵیی: تێکشکاندنی مۆڕاڵێتیی گرووپێکی دیاریکراو (Stone, ٢٠٠٥٩) رووی یاسایی: لە تێڕوانینی لێمکین بۆ جینۆساید، یاسا کلیلە؛ کاتێک ئەو لەگەڵ سیستەمی یاسایی داگیرکاریی نازییدا خەریکە. لە دەرەنجامدا، یاسا دەبێت بە چەقی راڤەکردنەکانی ئەو، بۆ جینۆسایدی جووەکان، لەلایەن نازییەکانەوە. بۆ لێمکین، زاراوەی یاسا لەلای نازییەکان، تێگەیشتنی باو و کلاسیکیی بۆ یاسا رەتدەکاتەوە؛ ئاخر یاسای نازیی تەنیا ئامرازێکە بۆ ئایدیۆلۆژیی نازییزم. لەبەرئەوە زاراوەی یاسای نازییەکان و زاراوەی یاسای کلاسیکیی تەنیا لەناوەکەیاندا هاوبەشن. پڕۆژەی یاسای نازیی دەڵێ ‹‹بۆ ئەڵمانیاییەکان، یاسا هەر شتێکە، کە بۆ ئەوان بەسوودە›› (Panne, ٢٠١٠).

بۆ لێمکین، تەکنیکە سیستەماتیکییەکانی جینۆساید سەر بە رەهەند و رووی سیاسیی، کۆمەڵایەتیی، کولتووریی، ئابووریی، بایۆلۆژیی و فیزیکیین. جینۆساید، دامەزراوە کرۆکیی و بنەڕەتییەکانی ژیانی گرووپێکی دیاریکراو تێکدەشکێنێت و هەڵدەتەکێنێت، بۆ نموونە لەڕێی پرۆسەیەکەوە کە ئامانجەکەی هەڵوەشاندنەوەیە، تێکشکاندن و لەناوبردنی دامەزراوە کۆمەڵایەتیی و سیاسییەکان، کولتوور، زمان، ئایین، ئابووریی و ئاگایی و لێرەبوونی ئەو گروپەیە (Panne, ٢٠١٠.) لێمکین دەڵێ ‹‹ئامانجی ئەم چەشنە پلانە [جینۆساید] بریتییە لە هەڵوەشاندنەوەی دامەزراوە سیاسیی، کۆمەڵایەتیی، کولتووریی، زمان، هەستە نەتەوایەتییەکان، ئایین، هەبوونی ئابووریی گروپە نەتەوەییەکان و ئاوێتەبوونیانە. هەروەها تێکشکاندن و لەناوبردنی ئاسایشی کەسێتیی، ئازادیی، تەندروستیی، شکۆمەندیی و تەنانەت ژیانی ئەو تاکانەی سەر بەم چەشنە گرووپانەن. جینۆساید ئاڕاستەی گرووپێکی نەتەوەیی وەک بوونێک کراوە. بۆیە لەبەر ئەندامبوونیان لە گرووپێکی نەتەوەیی، نەک توانست و کەسێتیی تاکەکان هێرشیان دەکرێتە سەر›› (Lemkin, ١٩٤٤). جینۆساید دژی تاکەکان ئاڕاستەکراوە نەک لەبەر تاکێتییەکەیان، بەڵکوو لەبەر ئەندامێتییان لە گرووپێکی نەتەوەیی (Stone, ٢٠١١). بۆ نموونە، سەدام حوسێن و رژێمی بەعس جینۆسایدیان دژی تاکەکانی کورد کرد، نەک لەبەر تاکێتییەکەیان بەڵکو لەبەر ئەندامێتییەکەیان لە ناو نەتەوەی کورددا.

باسی دووەم: پەیوەندیی هونەر و، جینۆساید و یادەوەریی

هونەر هەمیشە لەگەڵ بابەتە گەورەکانی هەبوون (وجود) خەریکبووە، ئیشی هونەریی جوانی بەرهەمهێناوە و چێژی بە تەماشاکەر بەخشیووە، بەڵام ئاخۆ رۆڵی هونەر لە بڕیاری مۆڕاڵیی لەکاتی جەنگ و جینۆساید چییە؟ ئیمانوێل کانت جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە، کە دەشێ خراپترین و خەمناکترین رووداوەکانی مێژوو، بەشێوەیەکی ئێستێتیکییانە لەلایەن هونەرمەندانەوە پیشانبدرێن (Vieregg, ٢٠١٥: ٩١).

هەروەها تیۆدۆر ئادۆرنۆ (١٩٠٣-١٩٦٩)، بەرگریی لە توانستی هونەر دەکات کە دەتوانێ ئێمە لە توندوتیژیی فاشیزم بێداربکاتەوە. هونەر دەسەڵاتی بۆ دەربڕینی ناسۆر و هیوا هەیە، کە بەتەواویی ناتوانرێ لەنێو زماندا دەربڕدرێن. ئاخر تابلۆ و نیگارەکان بەهێواشی کاردەکەن، رێگەمان پێدەدەن بچینە ناو تراومای ئەوانی ترەوە. نیگار لەبارەی دەرخستنی ئەوەوەیە، کە بەئاسایی دیارنییە و ناتوانرێ بەسانایی دەربخرێت. هونەر رەنگە بەرەنگاریی نادادیی ببێتەوە، نەک راستەوخۆ لەڕێی بەدەستهێنانی گۆڕانی کردەکیی، بەڵکو لەڕێی بێدارکردنەوەی تەماشاکەران لەو توندوتیژییەی مێژوو و کۆمەڵگەکەیان بەرێوەدەبات (Kaushall, ٢٠١٨; Ettinger, ٢٠١٦).

شێوازی دەگمەنی بەرگریی هونەر، هزربزوێنە هەتاکو کردارنوێنیی بێت. بۆیە ئادۆرنۆ دژی ئەوە مشتومڕدەکات کە ئیشە هونەرییەکان بەڕوونی سیاسیی بن، چونکە ئەمە واتای ئەوە دەگەیەنێ کە ئەوان بوون بە ئامراز لەبری ئەوەی بونیادێکی سەربەخۆیان هەبێت. هەروەک ئەنسێلم کیفەری هونەرمەندی ئەڵمانی دەڵێ: ‹‹هونەر پێویستە بەرپرسیارێتیی لەئەستۆبگرێت، بەڵام نابێت واز لە هونەربوونی خۆی بهێنێت››. ئادۆرنۆ وەها بیردەکاتەوە کە باشترین ئیشە هونەرییە مۆدێرنەکان نارێکیی و بێهارمۆنیی دەردەبڕن: ترسناکیی و ئازارچەشتنن. بۆ نموونە هەر یەکێک لە نیگارەکانی براچا ئێتینگەر لە وێنەی فیگوری مرۆڤ-دایک، ژن، منداڵ-ەوە دەستپێدەکەن کە بۆ رووبەڕووبوونەوەی مەرگی خۆیان بەجێهێڵراون. برینداریی فیگورەکان هی خۆیانە، بەڵام کاتێک ئێمە وەک تەمشاکەر دەبینە شایەتحاڵ، ئەوا ئاسەواری برینەکەیان لەنێو خۆماندا دەرک پێدەکەین. ئیشی هونەریی وەک

جێگەیەکی ئێتیکیی ڕێگە بە ئێمە دەدات هەتاکو ئەزموونی ئازاری ئەوانی تر بکەین (Ettinger, ٢٠١٦). هەروەها ‹‹هۆنراوەکانی پۆل سیلان دەیانەوێ بەڕێی بێدەنگییەوە لەبارەی توندترین ترسناکیی بدوێن. کەواتە هونەر ڕەنگە بۆ دۆخی جیهانێکی تێکشکێنراو، ‹‹بەداد بێت›› (Adorno, ١٩٩٧ p. ٤٠٥). ئیشە هونەرییەکان ڕەنگە ئێمە ببزوێنن بۆ ئەزموونکردنی هیوا و شیاوێتیی لە سەردەمێکدا کە بێهیوایی و نائومێدیی وەک نەشیاویی لێ دەربازبوون دەردەکەون. بۆ ئادۆرنۆ هونەرمەندە مۆدێرنەکانی وەک جەیمس جۆیس، ئارنۆڵد شۆنبێرگ، ساموێل بیکێت، پۆل سیلان و پابلۆ پیکاسۆ دەتوانن بەناڕاستەوخۆ بەرەنگاری کردە نائێتیکییەکانی کۆمەڵگە ببنەوە(Kaushall, ٢٠١٨) . ئاخۆ هونەر دەتوانێ چی لەبارەی ڕابوردووەوە بە ئێمە بڵێ؟ هونەر دەتوانێ یادەوەریی لەبیرکراو و فەرامۆشکراو بێداربکاتەوە؟ لە سەردەمی جینۆسایدی ماوەی دووەم جەنگی جیهانی دانوستانکردن لەبارەی هۆڵۆکۆست و جینۆسایدی جووەکان، بەدەگمەن لە مەیدانی گشتییدا گفتوگۆی لەبارەوە دەکرا. لە ڕوانگەی ڤاڵتەر بێنیامین، سەدەی بیست سەدەی کپکردنی یادەوەرییە. ئەمە لە قەیرانی یادەوەریی و ئەزموونەوە سەرچاوەدەگرێت، کە پەیوەندیی بە مۆدێرنەوە هەیە و بەشێکە لە مۆدێرنە (Saladini, ٢٠١١). ژان پۆل سارتر لە ساڵی ١٩٤٥ لە گفتوگۆیەکی لەگەڵ ڕایمۆن ئارۆن دا لەبارەی ئەم بێدەنگییە دەڵێ: ‹‹ئاخۆ ئێمە ئەو پرسیارەمان لە خۆمان کرد: بۆچی تەنانەت یەک وتار لەنێو کۆمەڵگەی فەڕەنساییدا بوونی نییە، بە جووەکان بڵێ بەخێربێنەوە بۆ ماڵەوە››. بۆ سارتەر هۆکاری بنەڕەتیی ئەم بێدەنگییە ئەوەیە: ئەوەی کە ڕوویداوە و سڕاوەتەوە و لەبیرکراوە (Silverman, ١٩٩٩: ١٠).

لە ساڵانی ١٩٦٩-١٩٧٠ بەشێکی هونەری ئەوروپایی دەگەڕێتەوە بۆ ترادیسیۆن، بۆ بیرهێنانەوەی ڕابوردوو و یادەوەرییەکان، بەڕێی پراکتیککردنی ڕوانگەیەکی نوێ بۆ ڕابوردوو لەنێو هونەری هاوچەرخدا. بەڵام پێویست بوو زمانێکی نوێ بۆ پشکنینی مێژوو دروست بکرێت. ئەم زمانە پێویستبوو لە زمانی سیاسیی، ئایدیۆلۆژیی و گێڕانەوە سادەکان جیاوازتر بێت. بۆیە زۆر لە هونەرمەندان لە کۆتایی ١٩٦٠کاندا و سەرەتای ١٩٧٠کاندا بە یادەوەریی تاک (کەسێتیی) و کۆیەکییەوە خەریکبوون. لە فەڕەنسا ئەم ڕەوتە ناونرا ‹‹هونەری یادەوەریی (art of the memory)››. پاشان لە هەشتاکاندا هونەرمەندان بەهای یادەوەریی ئاشکرا و ڕۆشندەکەنەوە. چونکە هونەر لە کاتێکدا یادەوەریی بیردەهێنێتەوە، ئەوا یادەوەرییش بۆ داهاتوو دروستدەکات. بەهای ئۆبژێکت پەیوەست بە ڕابوردووەوە بریتییە لە بەهای یادەوەریی و بیرهێنانەوە، واتا ئەو شتە (ئۆبژێکت) چیی بیری ئێمە دەهێنێتەوە (Saladini; ٢٠١١ Ettinger, ٢٠١٦).

لە دوای دووەم جەنگی جیهانیی، کۆمەڵێک مۆنۆمێنت و شوێنی یادکردنەوە بۆ قوربانییەکانی هۆڵۆکۆست دروستکران، کە بەزۆریی پەیکەری بەردیین بوون لە کامپەکانی مەرگ لە وڵاتانی ئەورووپادا دانران: میمۆریالی ترێبلینکا (Treblinka) ساڵی ١٩٥٨-١٩٦٤ فرانسیس دۆزینکۆ و ئادەم هاوت دیزاینیانکردووە. مەجدانیک (Majdanek) میمۆریال ساڵی ١٩٦٩ ویکتۆر تۆلکین دیزاینیکردووە. وارشۆ گێتۆ میمۆریال (Warsaw Getto Memorial) ناتان ڕاپاپۆرت پەیکەرسازی پۆلەندیی دیزاینیکردووە. مۆزەخانەی یادەوەریی جوو لە سیدنی، ئوستراليا بۆ بیرهێنانەوەی جینۆسایدی جووەکان (هۆڵۆکۆست)، مۆزەخانەی یادەوەریی هۆڵۆکۆست لە ئەمریکا (Vieregg, ٢٠١٥: ٩٣-٩٤).

Treblinka. Center monument side view. Photo Credit:

Florida Center for Instructional Technology

هونەرمەندان لە دەربڕینی هەستەكانیان لەبارەی هۆڵۆكۆست لەكاتی روودانی هۆڵۆكۆستەوە هەتاكو ئێستاش بەردەوامن. هونەری هۆڵۆكۆست دەتوانرێ بەگوێرەی جۆری پەیوەندیی هونەرمەندەكان بە هۆڵۆكۆستەوە پۆلێنبكرێن بۆ: هونەرمەندی كامپنشین، رزگار بوو، یان نەوەی دووەمی قوربانییەكانی هۆڵۆكۆست. یەكێك لە جۆرە گرنگەكانی هونەری هۆڵۆكۆست: ئەوەیە كە لەكاتی روودانی هۆڵۆكۆست لەلایەن ئەو هونەرمەندانەوە، كە لەنێو كامپەكان و گێتۆكاندا زیندانبوون، ئافرێنراوە. ئەو هونەرمەندانە، بۆ بەرهەمهێنانی هونەر لە ناخۆشترین و دژوارترین دۆخەكاندا، ژیانی خۆیان خستۆتە مەترسییەوە. هونەرمەندەكان بەنهێنیی لەنێو كامپەكاندا بۆ رووبەڕووبوونەوەی نازییەكان ئیشیانكردووە، مەبەستیان بەدیهێنانی دوو ئامانجی سەرەكیی بووە:

یەكەم، گواستنەوەی ئەزموونی شایەتحاڵیی هونەرمەند لەبارەی ترسناكییەكانی ناو كامپ بۆ یادكردنەوە و بەبیرهێنانەوەی قوربانییەكان، چونكە نازییەكان دەیانویست لە سەرتاپای جیهانی بشارنەوە. دووەم، رووبەڕووبوونەوە و بەرەنگاریی هەوڵە سیستەماتیكییەكانی نازییەكان بۆ نامرۆڤاندنی جووەكان و شەرمەزاركردن و سەركۆنەكردنی ئەو لەناوبردن و جینۆسایدەی كە نازییەكان كردوویانە. بۆیە هونەرەكەیان هۆكارێكە بۆ بەردەوامبوونی ژیان. ئەو جۆرە هونەرەی لەناو كامپ بەرهەمهاتووە زیاتر سكێچ و هێڵكاریی بووە و بەدەگمەن فۆتۆگرافیی تێدابووە. هونەرمەندەكان لایەنی ئێستێتكییان بەهەند وەرنەگرتووە، ئاخر ئامانجی سەرەكییان تۆماركردنی ئەوە بووە كە لەنێو كامپەكاندا روویداوە. نموونەی ئەو هونەرمەندانە: بۆریس تاسلیسكی (Boris Taslitzki)، لیا گرەندیگ (Lea Grundig)، ئۆد نانسن (Odd Nansen)، لیۆ هاس (Leo Haas)، زۆران موزیك (Zoran Music) و دەیڤید ئۆلێ. هەندێك لە هونەرمەندان دوای رزگاربوونیشیان لە پیشاندانی ئەزموونەكانی هۆڵۆكۆست لەنێو هونەرەكەیاندا هەر بەردەوامبوون. ئەو هونەرمەندانە

ئەوەیان کردووە چ وەک ثێراپی (چارەسەر-therapy) یان بۆ وەبیرهێنانەوەی ئەوانەی کە دەربازیان نەبووە. هەروەها هونەرمەندان لە ڕێگەی هێڵکاریی، کۆلاژ، گرافیک، ئینستەلەیشن، پەیکەر، وێنە، لیسیۆگرافی... هتد خۆیان دەربڕیوە و ئیشیان کردووە. هونەرمەندەکان بە ستایلی جیاواز لەبارەی هۆڵۆکۆست ئیشیانکردووە: ریالیست، سوریالیست، ئەبستراکت، ئێکسپرێشنیست، ئەبستراکت-ئێکسپرێشنیست (Blatter, ١٩٨٢).

Sketch by David Olère dated ١٩٤٦,   "Forced Labor - Building a Tunnel" by David Olere, ١٩٤٥.

ئەنسێلم کیفەر (١٩٤٥-) شێوەساز، پەیکەرساز و فۆتۆگرافەرێکی ئەڵمانییە. ناوەڕۆک و بابەت و کەرەسەی ئیشەکانی کیفەر بە مێژووی ئەڵمانیا بەتایبەتی هۆڵۆکۆستەوە خەریکن. ئەو ئیشانەی کیفەر وەهادەکەن کە هاوسەردەمانی بە رابووردووی ئەڵمانیاوە خەریکبن. کەرەسە و ئیشەکانی کیفەر ئەمانەن: قوڕ، خۆڵەمێش، شووشە، پووش، قسڵ، وایەر، قییر، گوڵی وشککراوە... هتد هەموو ئەمانە بە چەندین ڕەهەندی مێژوویی و ئەفسانەیی ئەڵمانیاوە پەیوەستن (Andrew, ١٩٩١).

هۆنراوەکانی پۆل سیلان کاریگەرییەکی گەورە لەسەر گەشەکردنی تێمای مێژووی ئەڵمانیی و سامناکییەکانی هۆڵۆکۆست لەنێو ئیشەکانی کیفەردا دادەنێت. کیفەر لە سەرجەم ئیشەکانیدا لەگەڵ رابوردوودا لە زۆراندایە و تابوو و کێشە ناکۆکمەندەکان لە مێژووی تازەی ئەڵمانیادا دیاردەهێنێت. تێما (کێشە)ی سەردەمی ‹‹حوکمی نازیی›› بەتایبەتی لەنێو ئیشەکانیدا ڕەنگی داوەتەوە. بۆ نموونە تابلۆی ماگەغیتۆ (Margarethe) ١٩٨١ (زەیت و پووش لەسەر کانڤاس) یەکێکە لە ئیشە بەناوبانگەکانی کیفەر لەگەڵ تێمای یادەوەریی و لەدەستدان و مێژووی ئەڵمانیادا خەریکە. ئیشەکە (تابلۆکە) لەژێر کاریگەریی هۆنراوەیەکی پۆل سیلان بەناوی ‹‹ئاوازی مەرگ›› بەرهەمهێنراوە. ئەم هۆنراوەیەی سیلان باسی زیندانییبوونی خۆی دەکات لە کامپەکانی مەرگی نازییەکاندا. هۆنراوەکە جەخت دەکاتە سەر دوو کارەکتەری ژن ماگەغیتۆ (ئەڵمانی-ئاری) و شوڵەمایت (ئەڵمانی-جوو)، سیلان روانگەیەکی بەهێز لەبارەی هۆڵۆکۆست دادەڕێژێت، کە تێیدا چارەنووسی ئەم دوو ژنە پێکەوە گرێدراون، لە یەکتریی جیانابنەوە (Biro, ٢٠٠٣).

oil, grass on canvas ,١٩٨١ Anselm Kiefer, Margarethe

حەزی کیفەر بۆ ئەدەب و بەکارهێنانی تێکست لە ئیشەکانیدا وەها دەکات، کیفەر ئایدیا ئەدەبییەکانی سیلان بۆ هونەری بینراو بگوازێتەوە بۆئەوەی لێروانەر هانبدات هەتاکو تراژیدیای هۆلۆکۆست بپەرچێنێ. لە هۆنراوەکەدا ماگەغیتۆ قژی زەردە، لە تابلۆکەدا بەرێی پووشەوە سیمبولیزەکراوە، کە پووش بووە بە میدیۆمێکی دووبارە لە ئیشەکانی دیکەی کیفەردا، بەڵام لێرەدا بۆ یەکەم جارە بەکاردێت. پووش بەهۆی توانستی سەوزبوونەوە و وشکبوونەوەوە، کیفەر وەک سیمبولی سووڕی ژیان، پەتیەتی (پاکژێتی) نەژادیی (race) و خۆشەویستیی ئەڵمانیی بۆ خاک بەکاردەهێنێت. هەروەها پووش دەگەڕێتەوە بۆ ئەفسانەی ئەڵمانی «رەمپلستیلسکن» کە پووشی کردووە بە زێڕ. کیفەر ناوی ماگەغیتۆی بە رەنگی رەش لەسەر کانڤاسەکە نووسیوە و هەندێ ناوچەی تابلۆکەشی رەشکردووە وەک ئاماژەیەک بۆ هەبوونی بێدەنگی لەبارەی شوڵەمایتی سامی و هەروەها زۆر بەگشتیی ئاماژەیە بۆ ژمارەیەکی زۆر قژی رەش لە ئاوشڤیتس (Biro, ٢٠٠٣).

بەشی دووەم: هونەری کوردیی و ئەنفال

باسی یەکەم: ئەنفال چییە؟

لە سەدەی بیستەمدا، دوای یەکەم جەنگی جیهانیی، داگیرکەر و کۆلۆنیالیستە خۆرئاواییەکان (بەریتانیا، فەرەنسا، ...) ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتی عوسمانییان لە نێوان خۆیاندا دابەشکرد. لە ئەنجامی ئەم دابەشکردنەوە هەندێ کۆمەڵگەی تایبەتی (وەک کورد) بەسەر وڵاتی جیاوازدا دابەشکران و ئەوانی تریش (بۆ نموونە لە عێراق، عەرەبی شیعە و سونە، کورد، ئاشوریی، کلدانیی، ...) بەزۆر لە وڵاتێکدا نیشتەجێکران. دروستکردنی دەوڵەت-نەتەوە لە کۆمەڵگەیەکی فرە پێکهاتەدا وەک ئەوەی داگیرکەرە خۆرئاواییەکان لە رۆژهەڵاتی ناوین کردیان، دەبێت بە هۆی تێکشکاندن و لەناوبردنی فرەیی و چەوساندنەوەی کەمینەکان. دوای یەکەم جەنگی جیهانیی، کوردستان بەسەر چوار دەوڵەت-نەتەوەی پاش-کۆلۆنیالیستیی دابەشکرا: تورکیا، ئێران، عێراق و سوریا. بۆیە لە ئەنجامدا، هیچ شوێنێک بۆ کورد لەم وڵاتانەدا نەبوو. کوردەکان بوون بە کەمینەی چەوساوە و خەڵکانێکی بێدەوڵەت، مافی هاووڵاتیبوونیان

رەتکرایەوە، بۆیە بوون بە خەڵکانی بێماف.

عێراق وڵاتێکی دروستکراوە؛ بەرهەم و داهێنانی کۆلۆنیالیستە خۆرئاواییەکانە. پێش یەکەم جەنگی جیهانیی، وڵاتێک بە ناوی عێراق بوونی نەبووە؛ دوای جەنگەکە عێراق بوو بە داگیرکراوی بەریتانیا. عێراق وەک وڵاتێکی فرەنەتەوە و فرە ئایین دروستکرا، کە پێکهاتبوو لە عەرەبەکان ‹سونە و شیعە›، کورد، ئاشوریی، کلدانیی، ئێزیدیی، دیان و جووەکان. بەریتانیا دەبوایە ئەم فرەیی و هەمەچەشنییە لەنێو یەک وڵاتدا رێکبخات و بەڕێوەبەرێت، کە هەر لە سەرەتاوە ململانێ و شۆڕش دژی داگیرکاریی بەریتانیی دەستیپێکرد. لە سەرەتاوە، کورد رازینەبوو بە لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە عێراقەوە، بۆیە کورد کەوتنە رووبەڕووبوونەوەی هێزەکانی بەریتانیا. بەڵام بەریتانیا بەشێوەیەکی دڕندانە وەڵامی داواکارییەکانی کوردیان دایەوە (Duglas, ٢٠٠٩). لە رۆژهەڵاتی ناویین، ‹‹کۆلۆنیالییزم هۆکاری سەرەکیی دروستکردنی کۆمەڵگە فرە پێکهاتەکانە››. لە عێراقدا، دەوڵەت-نەتەوە لە ئەنجامی داگیرکاریی (کۆلۆنیالیزاسیۆن)یەوە سەری هەڵدا. ‹‹کۆمەڵگە فرە پێکهاتەکان بە ململانێ بەردەوامەکانیانەوە لە نێوان گروپە نەژادیی، ئێتنیکیی یان ئایینییەکان، مەرج و دۆخە پێویستەکانی جینۆسایدی ناوخۆیی دەهێننە ئاراوە (Kuper) (١٩٨١) as cited in Hardi ٢٠١١:٢٦). عێراق کۆمەڵگەیەکی فرەپێکهاتە بوو و لەلایەن کۆلۆنیالیستە خۆرئاواییەکانەوە دروستکرا، ئەم فرەییە بە هێز و بەزۆر دروستکرا، بۆیە پێشمەرجەکانی ‹‹جینۆسایدی ناوخۆیی›› دابینکرد، وەک ئەوەی لە شاڵاوەکانی ئەنفالدا بینرا.

بەعس ساڵی ١٩٦٨ بەڕێی کودەتای سەربازییەوە بۆ جاری دووەم لە عێراقدا دەسەڵاتی گرتەدەست، بەعس جاری یەکەم ساڵی ١٩٦٣ بەڕێی کودەتای سەربازییەوە بۆ ماوەیەکی کەم دەسەڵاتی گرتەدەست. بەعس وەك حیزبێکی ناسیۆنالیستیی عەرەب لەسەر بنەمای ئیدیۆلۆژیی پانعەرەبیزم (Pan-Arabism) (العروبة) دامەزرابوو، دروشمی ‹‹یەك نەتەوەیی عەرەب››ی بەرزکردبۆوە و ئەوەی وەك پەیامێکی نەمر دەبینی. پانعەرەبیزم بڕوای بە بوونی یەك نەتەوەی عەرەب هەیە(Makiya, ١٩٨٩). بەعس بوو بە یەکەم حیزبی سیاسیی عەرەبیی، کە دروشم و ئامانجی پانعەرەبیزمی هەڵگرت. بەعس بۆ دامەزراندنی تاکە یەك دەوڵەتی عەرەبیی یەکگرتوو هەوڵیدەدا، دروشمەکانی بەعس بریتیبوون لە ‹‹یەک نەتەوەی عەرەب و یەک پەیامی نەمر›› و ‹‹یەکێتی، ئازادی، سۆشیالیزم“ (Devlin, ١٩٩١). ئەم درووشمە بریتییە لە دڵی بەعسیزم و ئامانجەکانی بەعس ئاشکرادەکات کە دژی فرەیی و پلورالیزم ئاراستەکراون.

لە شوباتی ١٩٨٨دا، ئەنفال وەك دوا چارەسەری کێشەی کورد دەستیپێکرد. بەعس لەڕێی ئەنفالەوە دەیویست بە یەك جار و بۆ دوا جار، بۆ هەمیشە کێشەی کورد چارەسەربکات. جینۆساید پەیوەستە بە هزرینی هۆشەکی (بیرکردنەوەی عەقڵانی) و چارەسەرکردنی کێشەوە (Heller, ٢٠١٠) هەروەک دەتوانین لە هۆلۆکۆست و ئەنفالدا ببینین. ئاخر ‹هۆلۆکۆست› لە ئیدیۆلۆژیی نازییزمدا بریتییە لە ‹‹دوا چارەسەر››ی کێشەی جوو و ‹ئەنفال›یش لە ئیدیۆلۆژیی بەعسییزمدا بریتییە لە ‹‹دوا چارەسەر››ی کێشەی کورد. ئەنفال نزیکەی شەش مانگ و نیوی خایاند لە هەشت قۆناغدا، و ناوچە گوندنشینیەکانی کردە ئامانج. هێرشەکان بە گازی کیمیایی ژەهراویی دەستیانپێدەکرد، بۆئەوەی خەڵکەکە بتۆقێنێ، ورەیان دابەزێنێ و بکوژێ. پاشان هێرشی زەمینیی دەستپێدەکرد، ئەو خەڵکانەی کە بەزیندوویی مابوونەوە دەستگیرکران و خرانە نێو تراکتۆر یان زیل و ئیفای سەربازییەوە گوێزرانەوە بۆ ئۆردووگا زۆرەملێکانی تۆپزاوە، نوگرەسەلمان، قەڵات و نزارکێ. لەنێو کامپەکاندا، خەڵکەکە بۆ سێ گروپی سەرەکیی دابەش دەکران؛ ژن و منداڵ، پیاوان و کورانی مێردمنداڵ، و پیر و بەتەمەنەکان. پیاوەکان یەکسەر بۆ لەناوبردن و کوشتن دەستنیشاندەکران و دەگوازرانەوە بۆ گۆڕەپانەکانی گوللەبارانکردن، پاش گوللەبارانکردنیان لەنێو گۆڕی بە کۆمەڵدا بە بلدۆزەر لە بیابانەکانی عێراقدا نێژران (Hardi, ٢٠١١). ‹‹مۆرک و ئەدگاری راستەقینەی شاڵاوەکانی ئەنفال ئەوەیە،

کە ئەنفال بەشێوەیەکی بیرۆکراتییانە رێکخرابوو، کۆمەڵکوژیی گوندنشینەکان بەبەردەوامیی جڵەوکرابوو، لەبەر هیچ هۆیەکی تر نا جگە لەوەی کە ئەوان لە ناوچەیەک دەژیان وەک ‹ناوچەی قەدەغەکراو، لەبەر هۆکاری ئاسایش› پێناسەکرابوون›› (Makiya, ١٩٩٣: ١٦٧). شاڵاوەکانی ئەنفال بەشێوەیەکی زۆر بیرۆکراتییانە و سیستەماتیکانە جێبەجێکران و بەباشی دۆکۆمێنتکران. وەک ڤان برونسەن دەڵێ ‹‹کۆمەڵکوژیی کوردەکانی عێراق لە دوای هۆلۆکۆستەوە یەکێکە لەو کەیسانەی جینۆساید کە بەباشترین شێوە دۆکۆمێنتکراوە›› (Bruinssen, ١٩٩٤: ١٢).

باسی دووەم: هونەری کوردیی دەتوانێ چیمان لەبارەی ئەنفالەوە پێ بڵێ؟

کاتێک گەلێک جینۆساید دەکرێت، دوای جینۆسایدەکە لەبەردەم دوو ئەگەردایە. یەکەم، لاوازبوون، تێکشکان و لەناوچوون، بێگومان ئامانجی سەرەکیی لە جینۆسایدکردنی گەلێکی دیاریکراو لەناوبردن و سڕینەوەیەتی بەشێوەیەکی هەندەکیی یان هەمەکیی. دووەم، بەهێزبوون و خۆ-درووستکردنەوە. چۆن گەلێک پاش هەوڵی لەناوبردن و قڕکردنی دەتوانێ بەهێزتر بێت؟ کاتێک دەتوانێ ئەمە بکات، ئەگەر هەژەند (کارەسات) و جینۆسایدەکە لەلای ببێ بە پرسیار و کێشەی هزریی، لەم رێگەیەشەوە جینۆسایدەکە بکات بە پرۆژەیەکی کولتووریی و بوونی خۆی لەنێو-جیهان و لەنێو-مێژوودا دەربخات و بسەلمێنێت. ئاخۆ ئەنفال وەک جینۆسایدکردنی کورد، توانیویەتی کاریی کولتووریی بهێنێتە دیی؟ ئاخۆ ئەنفال بووە بە پرۆژەیەکی کولتووریی و هونەریی لە لای کورد؟ ئەنفال پرۆژەی کوشتنی گەورەیی مرۆڤی کورد بوو، لە رێگەی شێواندنی جەستە و رووخسارییەوە. مرۆڤی کورد لە دوای ئەنفالەوە مرۆڤێکی بریندارترە لە هەر سەردەمێکی تری ناو مێژووی ئێمە. بەعس دەیویست لە رێگەی ئەنفالەوە، نەک هەر ژمارەیەکی زۆر کورد لەناوبەرێت، بەڵکوو مرۆڤبوونی ئەم گەلە پووچبکاتەوە و رۆحێکی شێواوی تێدا دروستبکات. بەجۆرێکە کە بۆ بەدەستهێنانەوەی شکۆی مرۆڤبوونی ئەم گەلە پێویستمان بە چەندین شۆڕشی مەعنەویی و دەروونیی هەیە، هەتا بتوانین لە ناخەوە خۆی دروستبکاتەوە (سیوەیلی، ٢٠٢٠: ٢٦٥). دەشێ یەکێک لەم شۆڕشانە لە رێگەی هونەرەوە بکرێت و لە رێگەی هونەرەوە دووبارە شکۆمەندیی مرۆڤبوون ئاوابکەینەوە.

هەرچەندە بەشێوەیەکی لاواز و کەمیش بێت، ئەنفال کاریگەریی کولتووریی هەبووە. بۆ نموونە لە رووی ئەدەبییەوە، ئەنفال توانیویەتی چەند دەقێک بەرهەمبهێنێ، لە هۆنراوە، پەخشان و هەم رۆمان. لە رووی هونەرییەوە، چەندین تابلۆی شێوەکاریی، و ئیشی هونەریی بەرهەمهاتوون بۆ ئەنفال، چەندین هونەرمەند لەبارەی ئەنفال ئیشیانکردووە بەڵام زۆرینەیان لە بۆنەکان و ساڵیادی ئەنفال بە تاکە تابلۆ و ئیشی هونەریی بەشدارییانکردووە، چەند هونەرمەندێکی زۆر کەم ئەنفالیان کردووە بە تێمای بنەڕەتیی و سەرەکیی هونەرەکەیان.

لە بەردەم هەموو پرۆژەیەکی هونەرییدا بۆ یادکردنەوەی تراژیدیا و جینۆساید، پرسیارێک هەیە دەبێت بیکەین: ئایا دەشێت لە رێگەی هونەرەوە یادی تراژیدیای ئەنفال بکەینەوە یان پیشانبدەینەوە؟ ئایا هونەر دەتوانێ گوزارشت لە ئەنفال بکات و نوێنەرایەتی ئەنفال بکات؟ ئایا هونەر دەتوانێت ببێت بە پانتاییەک بۆ یادکردنەوەی تراژیدیایەک کە تێیدا بە هەزاران مرۆڤ بوون بە قوربانیی؟ کام یادکردنەوەیە دەتوانێ ببێت بە دەربڕی تراژیدیای ئەو هەزاران کوردەی لە ئەنفال و هەڵەبجەدا لەلایەن بەعسییەکانەوە لەناوبران؟ (سیوەیلی، ٢٠٢٠: ٢٠٩-٢١٠). لە رێگەی دروستکردنی چەند مۆنۆمێنت و میمۆریاڵی تایبەت بۆ یادی هەڵەبجە و ئەنفال لە گەرمیان، هەڵەبجە، سلێمانی و هەولێر. هەروەها بەرێی ئیشی هونەریی، بەرهەمهێنانی کولتووریی و میدیاکانەوە، ئەنفال و هەڵەبجە، کۆئاگایی و یادەوەرییەکی کۆیەکییان لەنێو کۆهەستی کورددا هەرچەندە لاوازیش بێت درووستکردووە، بەتایبەتی

لـەلای کەسـوکاری قوربانییـان لەکاتـی یـادی سـاڵانەی ئەنفـال و هەڵەبجـەدا.
زۆر هونەرمەنـدی کـورد ئیشـیان لەبـارەی ئەنفـال کـردووە، بـەڵام عوسـمان ئەحمـەد و ڕێبـوار سـەعید لـەو هونەرمەندانـەن، کـە پتر لەبارەی ئەنفـال و جینۆسـایدەکانی گەلـی کـورد ئیشـیانکردووە، بۆیـە لـەم توێژینەوەیـەدا ئیشـە هونەرییەکانـی ئـەم دوو هونەرمەنـدە وەک نموونـە بەهەنـد وەردەگیرێـن.

ئەنفال لەنێو ئیشە هونەرییەکانی عوسمان ئەحمەددا

عوسـمان ئەحمـەد، ئیشـکردن لەبـارەی ئەنفالـی کـردووە بـە پـرۆژەی هونەریـی خـۆی و بەبەردەوامیی ئیشـی لەسـەر دەکات. هـەر لـەو کاتـەوەی کـە پێشـمەرگەبووە و خـۆی شـایەتحاڵی ئەنفـال بـووە هەتـا خوێندنـی ماسـتەر و دکتـۆرا لـە هونـەردا و هەتاکـو ئێسـتاش بەردەوامـە. بۆیـە ئەنفـال لەنێـو سـەرجەم ئیشـەکانی ئـەودا خـۆی پەرچانـدووە. لـە ڕۆژە سـەخت و پـڕ مەینەتییەکانـی ئەنفالـدا، عوسـمان بیـری لـەوە کردۆتـەوە ئەگـەر بەزیندوویـی بمێنێتـەوە، ئـەوا هەمـوو ئـەو حەسرەتـەی لەسـەر دڵـی کۆبۆتـەوە بەهـۆی تاوانەکانـی ڕژێمـی بەعسـەوە بەرانبـەر نەتەوەکـەی، بـکات بـە هێڵکاریـی و تابلـۆ و دۆکۆمێنتیـان بـکات. «بۆئـەوەی نەهێڵـم ئـەم تاوانانـە کـە کاریگەرییـان لەسـەر هەمـوو ژیانـم دانـاوە بچنـە ژێـر گڵـەوە. هەمـوو ئـەو کەسـانەی خـاوەن هەسـتن و بێئـاگان لـە ڕوودانـی ئـەم تاوانانـە، ئاگاداریـان بکەمـەوە.» لـەو کاتـەوە کـە جینۆسـاید (ئەنفـال) ەکـەی سـاڵی ١٩٨٨م بینیـوە، «هەمـوو تابلۆیەکـم نوێکردنەوەیـەک بـووە بـۆ ئـەو پەیمانـەی لەگـەڵ خۆمـدا بەسـتبووم، هەمـوو تابلۆیەکـم بـووە بـە جێژوانـی نێـوان مـەرگ و ژیـان» (ئەحمـەد، ٢٠١٩: ٦، ٢٤،٢٢،٢٥).
لـە ڕوانگـەی محەمـەد کەمالـەوە، تابلۆکانـی عوسـمان ئەحمـەد ئەرکـی مێژوویـی هونـەر بەجێدەهێنـن و جینۆسـایدی کـورد هەڵدەماڵـن کـە ڕاسـتەوخۆ لەلایـەن خـودی هونەرمەنـدەوە ئەزموونکـراوە. بەسـەرهاتی ڕاسـتەوخۆی هونەرمەنـد لـە ڕووی هەسـت و سـۆزەوە پـڕ بایەخـە و گەواهیـدەرە بـۆ ئـەو تراژیدیایە، بـەم شـێوەیە لەڕێـی بەرهەمهێنانـی ئـەم کارە هونەرییانـەوە، ئەرکـی مێژوویـی هونـەر بەتەواویـی لەلایـەن هونەرمەنـدەوە دەرکپێکـراوە. ئەحمـەد یـادی ئـەو مەرگەسـاتەی نەکردۆتـەوە، بەڵکـوو قوربانییەکانـی زینـدوو ڕاگرتـووە. ئـەو ڕابـوردووی بـە ئێسـتا و یادەوەریـی بـە ئـاراوە گرێداوەتـەوە (کەمـال، محەمـەد،٢٠١٩:١٦-١٧).
زۆربـەی وێنەکانـی عوسـمان ئەحمـەد لـە بیرەوەرییـەوە سـەرچاوەیان گرتـووە، بیـرەوەری ئـەو ئەزموونـەی وەک شـایەتحاڵێکی ئەنفـال هەیەتـی. «وەک هونەرمەندێـک ئـەو ڕووداوانـەی بەسـەر خـۆم و گەلەکـەم هاتـن، کاریگەرییەکـی بنەڕەتییـان هەبـووە لەسـەر ژیانـم. ئـەوان بـوون بـە سـەرچاوەیەکی بـەردەوام و نەبڕاوە بـۆ ئیشـە هونەرییەکانـم» (ئەحمـەد، ٢٠١٩: ٦، ٢٤،٢٢،٢٥).
عوسـمان ئەحمـەد لـە ڕێگـەی هێڵکاریـی و ئیشـە هونەرییەکانییـەوە دەیـەوێ ئەنفـال وەک جینۆسـایدکردنی کـورد دۆکۆمێنـت بـکات، هـەروەک ئەمـە لـە ناونیشـانی تێـزی دکتۆراکەشـی دەردەکەوێـت. ئـەو یادەوەریـی خـۆی وەک شـایەتحاڵێکی ئەنفـال و یادەوەریـی دەربازبووانـی ئەنفـال، ئەوانـەی کـە چاوپێکەوتنـی لەگـەڵ کـردوون لـە پـرۆژەی دکتۆراکەیـدا دەگێڕێتـەوە. بـەڵام ئـەو لەبـری زمـان بەڕێـی سـکێچ و هێڵکاریـی چیرۆکـەکان دەگێڕێتـەوە. عوسـمان ڕووداوەکانـی ئەنفـال، ئـازار و نەهامەتییەکانـی کـورد، هـەر لـە سـاتی دەسـتپێکی ئەنفـال بـە کیمیابارانکـردن، پاشـان هێرشـی زەمینیـی و دەسـتگیرکردنی ئەوانـەی کـە بەزیندوویـی ماونەتـەوە و گواسـتنەوەیان بـۆ کامپـەکان وێنەیکێشـاون. هەروەهـا دۆخـی سـەختی نێـو کامپـەکان، جیاکردنـەوەی، پیـاو و ژن، منـداڵ و دایـک، بەتەمـەن و گەنـج لـە یەکتریـی، سـامناکیی نێـو کامپـەکان، تـرس، برسـێتیی، مـەرگ، ئـازار، چاوەڕوانیـی ... هتـد، بـە وردیـی وێنەیکێشـاوە و لـە ڕێگـەی هێڵکارییەکانییـەوە بـە جوانیـی پیشـانیداون (Samad, Nabaz، ٢٠١٧).

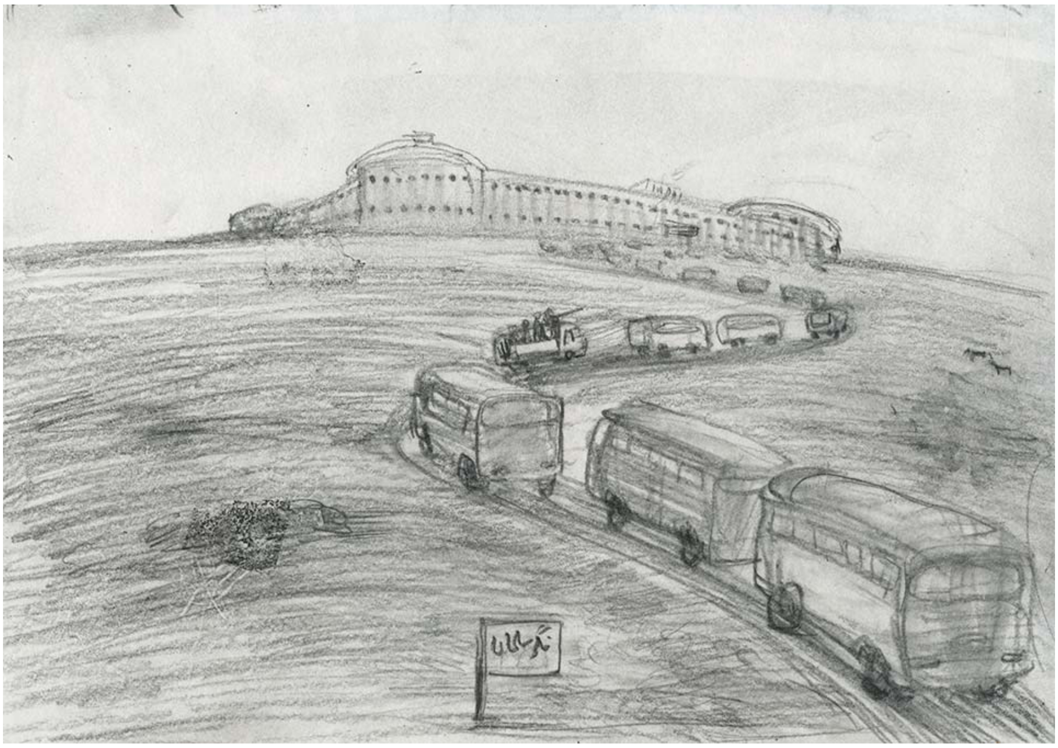

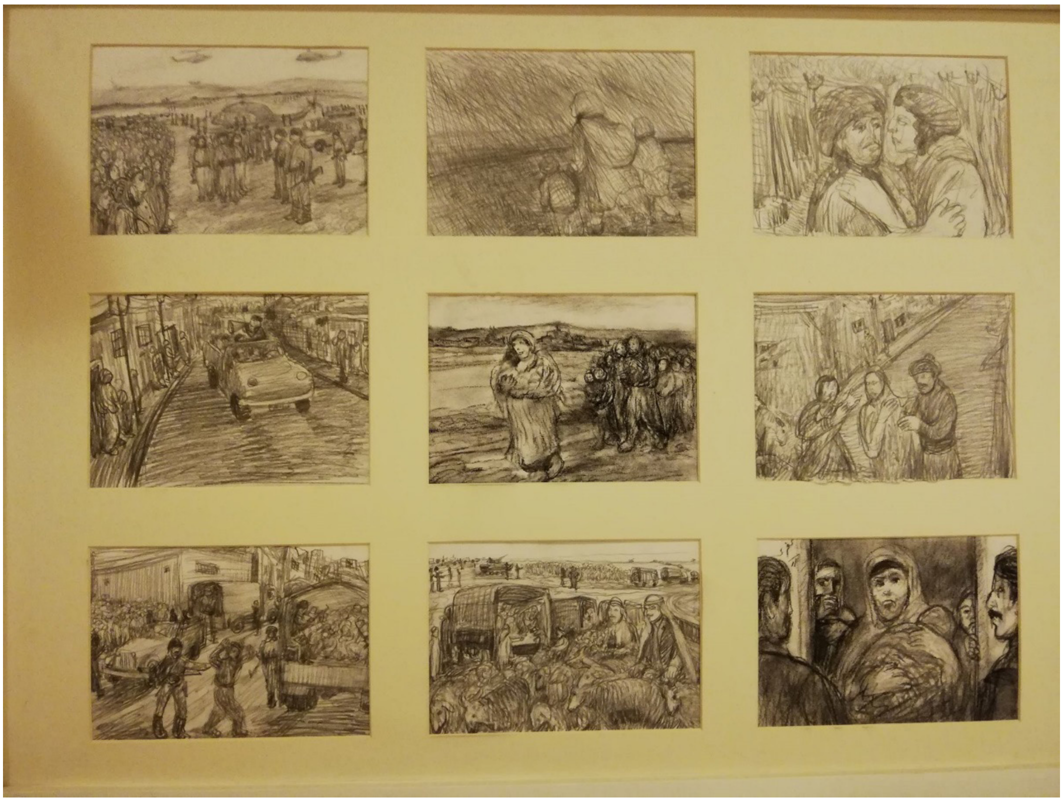

,Mr. JmmPencil on paper – ١٣ cmTestimony ١٤ x ٢٠ ,drawings Mrs. ShmsPencil on paper١٧ – ٥ Testimony

cm ١٤ x ٢٠ ,drawings ٢٧

هێڵکارییەکانی عوسمان ئەحمەد لەگەڵ خۆیدا سەفەریان کردووە بەناو جەنگ، ئاوارەیی و تاراوگەدا. ئەو ئەرکی قورسی بەرپرسیارێتی شایەتیدانی لە ئەستۆگرتووە، لەبری ئەوانەی لە جینۆسایدی کورددا مردن. عوسمان ئەو هێڵەی

بە قارەمانەکەی خۆی وەسفکردووە، زۆر جار رووخسارەکانی پێکەوە گرێدراون، کەسەکە بە تەنیا نەوەستاوە، ئەوان بەو هێڵە تێکهەڵکێشبوون و پێکەوە رادەوەستن. زمانی شەکەتی بیرەوەرییە سەخت و ئازاربەخشەکانی عوسمان لە بەسەرهاتەکانی خۆیەوە و ئەوانەش کە بەدوایاندا وێڵبووە و گوێی بۆ رادێراون، هاتۆتە گۆ. ئەو بووە بە پارێزەری یادەوەریی و بەسەرهاتەکانی ئەوانەی دەنگێکیان نەبوو. بۆیە من بڕوام وایە کارەکەی عوسمان پێگەیەکی تایبەتیی هەیە لە مێژووی گەلی کورددا (پرەیل، سارا، ١١،٨:٢٠١٩).

مەبەستی عوسمان ئەحمەد تۆمارکردنی جینۆسایدی گەلێکە نەک تەنیا خستنەڕووی ئازار و مەینەتیی تاکەکەسیی، بۆئەوەی پرسیار لای بینەر بهێنێتەدیی، وایان لێبکات هەڵوێست وەربگرن و کاریگەریی لەسەر هەستی مرۆڤدۆستانەیان دابنێت. تابلۆکانی عوسمان تەنیا پیشاندانەوەی ریالیستیکییانەی ئەو شتانە نین کە بینیونی و شایەتحاڵیان بووە، بەڵکوو لەو چاپاندن (انطباع)ەوەیە کە لایان درووستکردووە، تابلۆکانی ئەو پاڵنەرە ئافرێنەرە دروستیکردوون کە پەیوەندییەکی بەهێزی بە کولتوور، بیرەوەریی، مێردەزمە (کابووس) و تەنانەت ئەو نەستەش هەیە کە لەلای کەڵەکەبووە. ‹‹من بەردەوام هەوڵدەدەم ئەو جۆرە تابلۆیانە بەرهەمبهێنم کە پرسیاری مۆڕاڵیی لای بینەر دەورووژێنن، پرسیاری وەک بۆچی ئەنفال روویدا؟ بۆچی سڕینەوەی ئێتنیکیی روودەدات؟›› (ئەحمەد، ٢٠١٩: ٨٢،٧٩، ٥٩). کەواتە ئەنفال لە بەرهەمی هونەرییدا و بۆ هونەرمەند تەنیا ڕووداوێک نییە لە رابوردوودا، کاری هونەرمەندیش تەنیا بەرجەستەکردنەوەی ئەنفال نییە، بەڵکو بەرهەمهێنانی ئێستێتیکییانە و داهێنەرانەی ئەنفالە، داهێنانێکی تایبەتییانەی هونەرمەند، کە پترە لە تەنیا یادکردنەوە و تۆمارکردنی رووداوی ئەنفال. بەڵام ئەنفال بۆ مێژوونووس و بۆ ئەوانەی ئەزموونیان کردووە و تێیدا بوون بە قوربانیی رووداوێکە لە ڕابوردوودا، ئەوان جارێکی تر ئەو ڕووداوە بەرجەستەدەکەنەوە و یادیدەکەنەوە (سیوەیلی، ٢٠٢٠: ٢٣٦-٢٣٧).

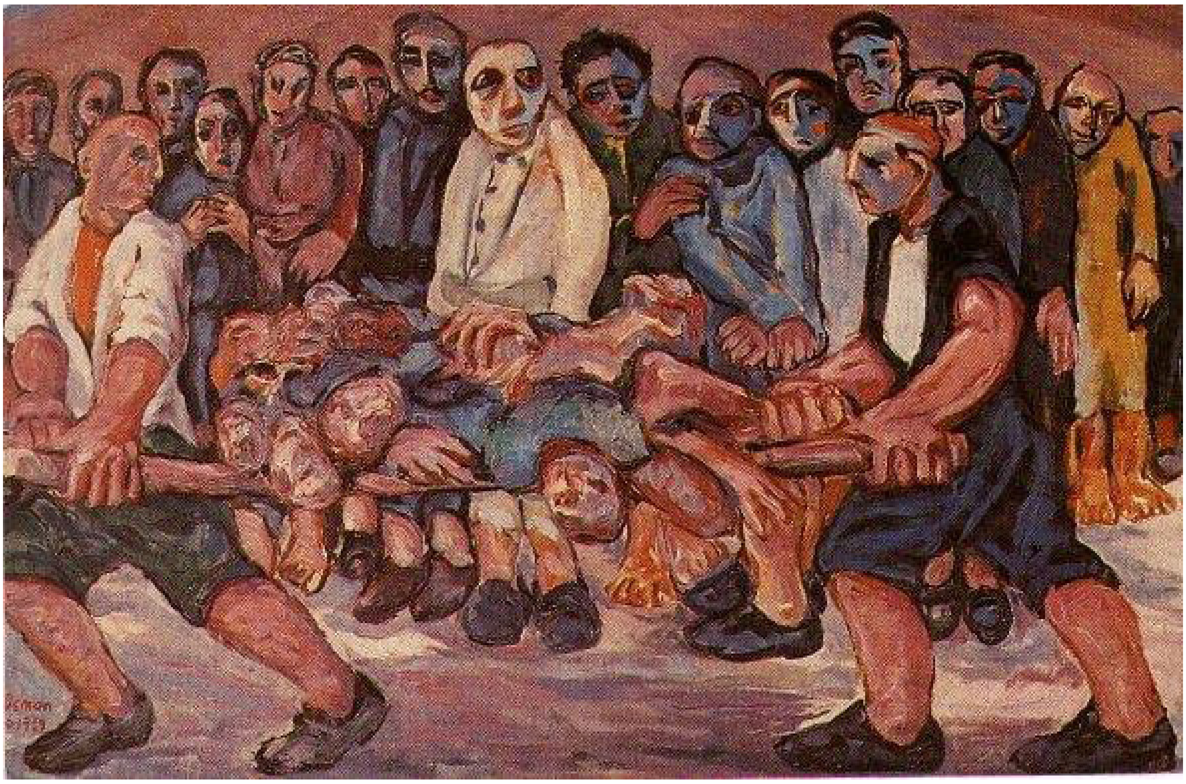

Osman Ahmed, Memories Of The Anfal

عوسمان ئەحمەد بە شێوازی جیاوازی هونەریی، بە کەرەسە و میدیۆمی جودا ئیشی لەسەر ئەنفال کردووە. ئەو لە ئیشەکانی سەرەتاییدا پتر رەنگ، بۆیە و فلچەی بەکارهێناوە، بەڵام دواتر بەتایبەتیی لە تێزی دکتۆراکەیدا بە هێڵکاریی و گرافیک ئیشدەکات. فیگۆرەکانی عوسمان ئەحمەد تەنیا فیگۆری کوردیی نین، ئەگەر لە سەرەتای ئیشەکانیشیدا ئەم شوناسە کوردبوونە لەنێو ئیشەکانی دەربکەون و زاڵبن، بەڵام دواتر وردە وردە فیگۆرەکان زیاتر شوناسی مرۆڤبوون وەردەگرن، واتا ئەو دەیەوێ بەر لە هەموو شتێک ئەوان وەک مرۆڤ پیشانبدات کە ئەنفالدەکرێن و وەک مرۆڤ ئازارەکانیان دیاردەهێنێت. لێرەوە هێڵکاریی دەبێت بە میدیۆمی سەرەکیی ئیشکردنی، ئەمەش لەگەڵ بابەتی ئیشەکانی (ئەنفال و جینۆسایدی کورد) زۆر گونجاوە. هێڵکاریی پتر ئەو ئامانجە دەپێکێت کە هونەرمەند دەیەوێ لە رێگەی ئیشەکانییەوە بیگەیەنێت. عوسمان ئەحمەد دەیەوێ رەهەندێکی جیهانیی، گەردوونیی (یونیڤێرساڵ) بە ئیشەکانی بدات و لەم رێگەیەشەوە بە جیهانگیریی بە ئەنفال و جینۆسایدی کورد بدات (Samad, Nabaz, ٢٠١٧).

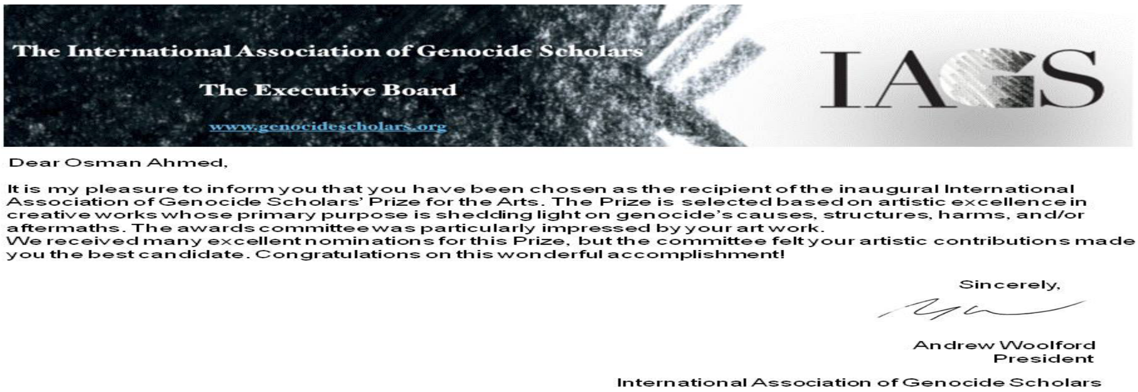

Dear Osman Ahmed,

It is my pleasure to inform you that you have been chosen as the recipient of the inaugural International Association of Genocide Scholars' Prize for the Arts. The Prize is selected based on artistic excellence in creative works whose primary purpose is shedding light on genocide's causes, structures, harms, and/or aftermaths. The awards committee was particularly impressed by your art work.
We received many excellent nominations for this Prize, but the committee felt your artistic contributions made you the best candidate. Congratulations on this wonderful accomplishment!

Sincerely,

Andrew Woolford
President
International Association of Genocide Scholars

ئەنفال لە نێو ئیشە هونەرییەکانی رێبوار سەعیددا

رێبوار سەعید، یەکێکی ترە لەو هونەرمەندانەی لە چەندین بۆنە و لە چەند پرۆژەی هونەریی خۆیدا کاری لەسەر ئەنفال، هەڵەبجە، جەنگ و جینۆسایدی گەلی کورد کردووە. ئەو لە پرۆژەی پراکتیکی دکتۆراکەیدا میدیۆمی سیرامیک بۆ کارکردن هەڵدەبژێرێت؛ وەک کەرەسەیەکی گرنگ، کە ئاماژە بە خاک، نیشتیمان و پاراستنی رابوردوو دەکات. چونکە سیرامیک پەیوەندییەکی بەهێزی بە مێژوو و تراژیدیای وڵاتەکەیەوە هەیە. سێ هۆکار لە پشت ئەم هەڵبژاردنەوەیە: یەکەم، هونەری سیرامیک لەنێو مێژووی کولتووریی کوردییدا شوێنێکی دەگمەنی هەیە جیاواز لە میدیۆمە هونەرییەکانی تر؛ چونکە هونەری سیرامیک هاوواتایە لەگەڵ کۆمەڵگە و ناسنامەی کوردیی. دووەم، خودی کەرەستە فیزیکییەکە -قوڕ- ،وەک هونەرمەندێک بە نیشتیمانەکەیەوە گرێدەدات. بۆیە پارچە سیرامیکەکانی لە سلێمانی لە وەرشەکەی وەستا حەیدەر بە گڵی خۆماڵیی دروستدەکات. سێیەم، هونەری سیرامیک توانستی بۆ دەربڕین و گوزارشتکردن لە تێگەکانی وەک قوربانیی، جەنگ، جینۆساید و یادەوەریی هەیە و بە باشی دەتوانێ ئەم تێمایانە دەرببڕێت. لەبەرئەوەی ناسنامەی کولتووریی کوردیی پەیوەندییەکی بەهێزی بە ئایدیاکانی نیشتیمان، لەدەستدانی خاک و داگیرکردنی نیشتیمان و خاکی کوردستانەوە هەیە. ئەوا کەرەستەکانی وەک خاک، قوڕ، گڵ دەتوانن ئەو پەیوەندییە بە نیشتیمان و وڵاتەوە دەرببڕن. چونکە کەرەستەکان (ماتریاڵ) یادەوەریی خۆیان هەیە، ئەوان لە خۆیاندا شایەتحاڵی مێژوو و تراژیدیاکانن. بۆ نموونە بەکارهێنانی گڵی سەر گۆڕێکی بەکۆمەڵ لە دروستکردنی کارێکی هونەری سیرامیکدا، ئەم گڵە مێژووی خۆی

هەیە و لە خۆیدا ئەم تراژیدیایە بەرجەستەدەكات. بەهای كەرەستە لە نێو رەهەندە مێژوویی، كۆمەڵایەتیی و سیاسییەكانییدایە (Rashed, Rebwar, ٢٠١٢, ٦٤, ٦٩).

٢٠ ,٣٠cmx٤٠cm ,Chocolate Factory, London, Mixed media ,٢٠٠٨ ,٢٠th Anniversary Rebwar Rashed, Anfal units, Photograph by Rebwar Rashed

ئیشەكانی رێبوار سەعید گێڕانەوەی ئەزموون و یادەوەریی خۆیەتی لەكاتی روودانی كیمیابارانی هەڵەبجە و شاڵاوەكانی ئەنفال. ئینستەڵەیشنی «٥٠٠٠ پۆرترێت»ی رێبوار سەعید شایەتی ٥٠٠٠ هەزار شەهیدی قوربانییانی هێرشی چەكی كیمیاییە بۆ سەر شاری هەڵەبجە لەلایەن رژێمی بەعسەوە، لە ١٦ی ئازاری ١٩٨٨. هونەری رێبوار بەتایبەتیی لە پێشانگەی هەڵەبجە (٥٠٠٠ پۆرترێت، ٥٠٠٠ شەهید)دا هەوڵدانێكی زەیرەكانەیە بۆ دروستكردنەوەی ئەو هاوسەنگیی و ئارامییەی ئێمە لە تراژیدیای هەڵەبجەدا لە دەستمانچووە. بەڵام ئەو هاوسەنگییەی رێبوار ئیشی بۆ دەكات هەر لەپێناوی یادكردنەوەدا نییە، بەڵكوو بەرزكردنەوەشیەتی بۆ ئاستە جیاوازەكانی دەربڕینی هونەریی (سیوەیلی، ٢٠٢٠:٢٣٠-٢٣١).

زمانی هێما و سیمبولیزم لەنێو ئیشەكانی رێبوار سەعید ئامادەییەكی گەورەی هەیە، بەتایبەتیی هێماكانی میزۆپۆتامیای كۆن وەک (چاو، ئاژەڵی شاخدار، ئاژەڵی ئەفسانەیی، ماسیی و دەست). رووخسار لە ئیشەكانی رێبواردا سەروەرە بەسەر فۆرمەكانی تردا، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو ترادیسیۆنەی كە لەناو هونەری میزۆپۆتامیای كۆندا هەیە، كە پێگەیەكی گرنگ و پیرۆز دەدات بە سەر و ڕووخسار، بەتایبەتیی پیشاندانی سەر و رووخساری خواوەندەكان

و پاشـاكان، بـەڵام ڕێبـوار جیـاواز لـەم ترادیسـیۆنە ڕووخسـاری قوربانییانـی جینۆسـاید و یادەوەرییەكانیـان پیشـاندەدات (Rashed, Rebwar, ٢٠١٢). ڕووخسـاری نـاو تابلۆكانـی ڕێبـوار مردوونیـن و تەماشـامان دەكـەن، هـەر بۆیـە لەبـری ئـەوەی بمانخەنـە گریـان، ئارامیـمان پێدەبەخشـن. تەماشـاكردنی ڕووخسـارەكان ژیانمـان لـە لا خۆشەویسـت دەكـەن، نـەک تەنیـا مەرگـمان بیربهێننـەوە (سـیوەیلی، ٢٠٢٠: ٢٣٠-٢٣١).

Rebwar Rashed, Month of May Diary (detail), Kawasaki City Museum, ٢٠١٠, Acrylic on wood, ٦x١٢cm, ٣١ units, Photograph by Rebwar Rashed.

دەرئەنجام

لەم توێژینەوەیەدا ئەم ئەنجامانەی خوارەوە دەدەن:

یەکەم: هونەر لە سەردەمی جەنگ و جینۆسایددا دەتوانێ ئەو سەردەمە تاریکە دۆکۆمێنت، ئەرشیف و تۆماربکات.

دووەم: هونەر دەتوانێ لە سەردەمە تاریکەکاندا، بینەر لە توندوتیژیی و جینۆسایدی رژێمە تۆتالیتار و فاشییەکان بێداربکاتەوە و، پرسیار و هەڵوێستی مۆڕاڵییان لە لا بهێنێتەدیی. کەواتە هونەر دەتوانێ بەرپرسیارێتی لەئەستۆبگرێت بەبێ ئەوەی هونەربوونی خۆی بدۆڕێنێت.

سێیەم: ئەنفال و جینۆسایدەکانی گەلی کورد، ئەگەر بەشێوەیەکی لاوازیش بێت کاریگەرییان لەسەر بەرهەمهێنانی کولتووریی هەبووە لەناو هونەر، ئەدەب و سینەمادا. چەندین هونەرمەند ئیشیان لەبارەی ئەنفال کردووە.

چوارەم: هونەرمەندانی کورد، لە رێگەی ئیشە هونەرییەکانیانەوە هەوڵیانداوە ئەنفال دۆکۆمێنت، ئەرشیف و تۆماربکەن و پرسیاری مۆڕاڵی لەلای بینەر دروستبکەن لەبارەی ئەنفالەوە بۆچیی روویدا؟

پێنجەم: لە رێگەی بەرهەمهێنانی کولتووریی و گێڕانەوەی یادەوەریی تاکەکەسی هونەرمەندان و قوربانییانی ئەنفالەوە، ئەگەر بەشێوەیەکی لاوازیش بێت، توانراوە کۆیادەوەرییەک بهێننەئاراوە.

شەشەم: عوسمان ئەحمەد و رێبوار سەعید لە رێگەی ئیشە هونەرییەکانیانەوە یادی قوربانییانی ئەنفال دەکەنەوە، چیرۆکەکانیان دەگێڕنەوە، ژیانیان دۆکۆمێنت دەکەن. یادەوەریی و ئەزموونی کەسێتیی خۆیان و یادەوەریی دەربازبووانی ئەنفال دەگێڕێنەوە بۆ ئەوەی لە یادەوەرییەکی خێزانیی و کەسێتییەوە، یادەوەرییەکی دەستەجەمیی بهێننەئاراوە.

سەرچاوەکان

ئەحمەد، عوسمان قادر (٢٠١٩) ئەنفال: یادەوەرییەکانم لە رێگەی هێڵکارییەوە، چاپی دووەم، لە بڵاوکراوەکانی مەڵبەندی کوردۆلۆجی- زانکۆی سلێمانی: سلێمانی.

پرەیل، سارا (٢٠١٩) ئێمە هەموومان بەرپرسیارین لە کەسانی تر، بەڵام من زیاتر بەرپرسیارم لەوانی تر، لە عوسمان قادر ئەحمەد، ئەنفال: یادەوەرییەکانم لە رێگەی هێڵکارییەوە، چاپی دووەم، لە بڵاوکراوەکانی مەڵبەندی کوردۆلۆجی- زانکۆی سلێمانی: سلێمانی.

کەمال، محەمەد (٢٠١٩) پێشگۆتن، لە لە عوسمان قادر ئەحمەد، ئەنفال: یادەوەرییەکانم لە رێگەی هێڵکارییەوە، چاپی دووەم، لە بڵاوکراوەکانی مەڵبەندی کوردۆلۆجی- زانکۆی سلێمانی: سلێمانی.

سیوەیلی، رێبوار (٢٠٢٠) جوانیناسیی و شوناس، لە بڵاوکراوەکانی رێکخراوی زەریاب: سلێمانی.

Adorno, Theodor W. (1997) Aesthetic Theory, London: Continuum.

Adorno, Theodor W (1997) Prisms, MIT Press: London.

Benhabib, Seyla (2009) International Law and Human Plurality in the Shadow of Totalitarianism: Hannah Arendt and Raphael Lemkin. Constellations, Vol 16, No 2, pp 331350-.

Benjamin, Andrew (1991) Art, MIMESIS AND THE AVANT-GARDE, Routledge: London.

Biro, Matthew (2003) Representation and Event: Anselm Kiefer, Joseph Beuys, and the Memory of the Holocaust, The Yale Journal of Criticism, Volume 16, Number 1, pp 113146-.

Blatter, Janet and Milton, Sypil (1982) Art of the Holocaust, Pan Books: London.
Bracha L. Ettinger, Brad Evans (2016) Art in a Time of Atrocity, [online] available on https://www.nytimes.com/201616/12//opinion/art-in-a-time-of-atrocity.html?_r=0 [accessed on 072021/12/].
Bruinessen, Van Martin (1994) Genocide in Kurdistan. In: Israel W. Charney (ed.) The widening circle of genocide (Genocide: A critical Bibliographic Review, Vol 3) New Brunswick. New York: Transaction Publishers.
Devlin, John F (1991) The Baath Party: Rise and Metamorphosis, The American Historical Review. Vol. 96, No. 5, pp. 13961407-.
Douglas, R. M (2009) Did Britain Use Chemical Weapons in Mandatory Iraq? The Journal of Modern History, Vol. 81, No. 4, pp. 859887-.
Hardi, Choman (2011), Gendered experiences of genocide: Anfal survivors in Kurdistan-Iraq, Voices in development management. Farnham, Surrey.
Heller, Agnes (2010) Radical Evil in Modernity: on Genocide, Totalitarian Terror, and the Holocaust, Thesis Eleven. No. 101, pp 106117-.
Kaushall, Justin (2018) Can Art Fight Fascism, Philosophy Now, No. 129.
Lang, Berel (2005) The evil in genocide. In: Roth, John K (ed.) Genocide and Human Rights: A philosophical Guide. New York: Palgrave Macmillan.
Lemkin, Raphael (1944) Axis Rule In Occupied Europe: Laws Of Occupation, Analysis Of Government, Proposals For Redress, Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace.
Makiya, Kanan (1989) The republic of fear: Politics of modern Iraq. London: University of California Press.
Makiya, Kanan (1993) Cruelty and Silence, London: W. W Norton & Company.
Panne, Jean- Louis (2010) Raphael Lemkin and Raul Hilberg: About a Concept. PISM Series, Issue. 1, pp. 101115-.
Rashed, Rebwar Saeed (2012) Out of Kurdish Soil: the Artwork of Rebwar Rashed and the Museum of Modern Art, Sulaimani, Margaret Center: Sulaimani.
Rotfeld, Adam Daniel (2010) The Lemkin concept of genocide: A new definition for and old crime. PISM Series, Issue. 1, pp. 1927-.
Saladini, Emanuela (2011) The art of telling history: Christian Boltanski, in Mª José Alcaraz, Matilde Carrasco y Salvador Rubio (Eds.) Art, Emotion and Value, 5th Mediterranean Congress of Aesthetics, Cartagena (Spain).
Samad, Nabaz (2017) Documenting Anfal (Kurdish Genocide) In Osman Ahmed's Artworks, [online] available at http://cultureproject.org.uk/201712/10//documenting-anfal-kurdish-genocide-in-osman-ahmeds-artworks/ (accessed 102021/12/).
Silverman, Max (1999) Facing Postmodernity: Contemporary French Thought on Culture and Society, London: Routledge.

Stone, Dan (2005) Raphael Lemkin on the Holocaust, Journal of Genocide Research. Vol 7, No 4, pp 539550-.

Vieregg, Hildegard K. (2015) Contemporary History in Relation to Memory, Museums and Memorial Sites, Complutum, Vol. 26 (2): 8999-.

UN (1948) Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, [online] available at https://www.un.org/en/genocideprevention/genocide.shtml (accessed 112021/12/),

What can Kurdish art tell us about Anfal?

Nabaz Samad Ahmed

Department of Plastic Arts, College of Fine Arts, Sulaimani, University of Sulaimani, Kurdistan Region, Iraq.

nabaz.ahmed@univsul.edu.iq

Abstract:

The essential aim of genocide is to exterminate and completely destroy a certain group so that no one tells the story of their death and destruction in order to completely erase their names and memory from the ground. But one of the most important aspects of remembering and keeping the victims alive is to tell their stories through art. If in other times, art creates beauty and gives us pleasure, what role and efficiency does it have in the dark times, homelessness, war and genocide? What can art do when the horror of war and genocide comes to speak? What can Kurdish art tell us about Anfal? Has Kurdish art been able to create a national memory for Anfal? The aim of this research is to show the role of art in the dark times of war and genocide and the role of Kurdish art in telling the memory of Anfal. In this paper, I argue that on the one hand, art can awaken forgotten memories and create a collective memory. Because in the dark times, art can archive, document and record atrocities. It also would reveal and criticize the truth of the dark times. As a result, art can take responsibility, but without giving up its own artistic features. On the other hand, Kurdish artists commemorate the victims of Anfal through their artworks, tell their stories, document their lives, resumption their experiences, and paint their endless journeys with color and drawing. They tell the memory and experience of their own people and the memory of the Anfal survivors in order to bring about a collective memory from a personal memory. This paper is divided into two parts: First, the relationship between genocide, art and memory. Second, Anfal in Kurdish art. It applies the Critical Analysis method to assess the relationship between genocide, art, memory and Anfal in Kurdish art.

Keywords: memory, the dark times, art and genocide, Anfal.

ماذا يمكن أن يخبرنا الفن الكوردي عن الانفال؟

نەبەز صمد احمد

قسم الفنون التشكيلية، كلية الفنون الجميلة، جامعة السليمانية، إقليم كوردستان، العراق. nabaz.ahmed@univsul.edu.iq

ملخص البحث:

الهدف الأساسي للإبادة الجماعية هو تدمير مجموعة معينة كليا حتى لا يبقى شاهد لهذه الجريمة، من أجل محو أسمائهم وذكراهم تمامًا من الأرض. لكن أحد أهم جوانب تذكر الضحايا وإبقائهم خالدين في ذاكرة الناس هو سرد قصصهم من خلال الفن. إذا كان في أحيان، يخلق الفن الجمال و يمنحنا المتعة، فما دوره في الأوقات المظلمة و التشرد و الحرب و الإبادة الجماعية؟ ماذا يمكن أن يفعل الفن عندما يأتي رعب الحرب والإبادة الجماعية؟ ماذا يمكن أن يخبرنا الفن الكوردي عن الانفال؟ هل تمكن الفن الكوردي من إنشاء ذاكرة وطنية للانفال؟ الهدف من هذا البحث هو إظهار دور الفن في الأوقات المظلمة للحرب و الإبادة الجماعية و دور الفن الكوردي في سرد ذكرى الانفال. في هذه الدراسة، أزعم أنه من ناحية، يمكن للفن إيقاظ الذكريات المنسية و خلق ذاكرة جماعية. لأنه في الأوقات المظلمة، يمكن للفن توثيق و تسجيل الفظائع. كما أنه من شأنه أن يكشف و ينتقد حقيقة الأوقات المظلمة. نتيجة لذلك، يمكن أن يتحمل الفن المسؤولية، ولكن دون التخلي عن ميزاته الفنية. من ناحية أخرى، يحيي الفنانون الكورد ضحايا الانفال من خلال أعمالهم الفنية، و يروون قصصهم، و توثيق حياتهم، و استئناف تجاربهم، و يرسمون رحلاتهم التي لا نهاية لها بالألوان و الرسم. يحيون ذاكرة و تجربة شعبهم و ذاكرة الناجين من الانفال من أجل تحقيق ذاكرة جماعية من ذاكرة شخصية. تنقسم هذه الدراسة إلى جزأين: أولاً، العلاقة بين الإبادة الجماعية و الفن و الذاكرة. ثانياً، الانفال في الفن الكوردي. تطبق هذه الدراسة طريقة التحليل النقدي لتقييم العلاقة بين الإبادة الجماعية و الفن و الذاكرة و الانفال في الفن الكوردي.

الكلمات المفتاحية: الذاكرة ، الأوقات المظلمة ، الفن و الإبادة الجماعية، الانفال.